

Резюме

Бондарук В. О. Правова освіта в Замойській академії (1594–1784 рр.).

У статті вперше проведено аналіз функціонування Замойської академії та її правового факультету як належної невід'ємної частини спадку української правової науки та освіти. Досліджено передумови виникнення та головні аспекти функціонування академії. Розглянуто особливості викладання на кафедрі загального та римського (цивільного) права, зазначено ректорів та викладачів. Наведене приблизна кількість вихідців з України в даному навчальному закладі, який діяв на землях пограниччя упродовж XVI–XVII століть.

Ключові слова: освіта на українських землях XVI–XVII століть, правова освіта, Замойська академія, римське право, польське право, Ян Замойський.

Резюме

Бондарук В. О. Правовое образование в Замойской академии (1594–1784 гг.).

В статье впервые проведен анализ функционирования Замойской академии и ее правового факультета как надлежащей неотъемлемой части наследия украинской правовой науки и образования. Исследованы предпосылки возникновения и основные аспекты функционирования академии. Рассмотрены особенности преподавания на кафедре общего и римского (гражданского) права, указано ректоров и преподавателей. Приведенное примерное количество выходцев из Украины в данном учебном заведении, который действовал на землях пограничья на протяжении XVI–XVII веков.

Ключевые слова: образование на украинских землях XVI–XVII веков, правовое образование, Замойская академия, римское право, польское право, Ян Замойский.

Summary

Bondaruk V. Legal education in Zamoyski Academy (1594–1784).

The paper first analyzes the functioning Zamoyski Academy and its legal department as an integral proper part of the heritage of Ukrainian legal science and education. Investigated predictors and main aspects functioning of the Academy. The features of teaching in the department of general and Roman (civil) law, rectors and teachers are shown. Given the approximate number of people from the Ukraine in this institution, which operated on the land frontier during XVI–XVII centuries.

Key words: education in the Ukrainian lands XVI–XVII centuries, legal education, Zamoyski Academy, Roman law, Polish law, Jan Zamoyski.

Отримано 20.09.2013

УДК 340.1

С. М. КАПИШІН

*Сергій Миколайович Капишін, прокурор відділу
Генеральної прокуратури України*

ПРОБЛЕМИ ПРАВОЗАКОННОСТІ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗРІЗІ

Пошук шляхів утілення ідеї про щастя на землі, свободу від страху і злиднів здійснювався протягом всієї історії. Писалися трактати, народжувалися теорії, щось вмирало, але найцінніше, найсуттєвіше відбиралося і зберігалось, щоб з часом з цих розрізнених фрагментів людство реалізувало свою споконвічну мрію про найкращий державний устрій.

У цьому пошуку важливе місце посідають реформи Солона і введена Протагором формула про те, що мірою усіх речей є людина, і вчення Аристотеля, який виголосив, що держава, яка складається з «середніх людей», матиме найкращий державний устрій, а закон повинен панувати над усім.

Одним із варіантів теорії правової держави вважають *концепцію панування права*, яка розроблялася і реалізовувалася в країнах англосаксонської політико-правової традиції. В цій концепції увага зосереджується на ідеях обмеження влади держави, забезпечення розвитку вільного правового суспільства, становлення і функціонування сильного і незалежного суду, що стоїть між особистістю і владою.

Різні варіанти теорії правової держави спираються на історичні національні традиції. У розвиток вчення про правову державу наприкінці XIX – на початку XX ст. зробили свій внесок українські філософи та юристи (М. Драгоманов, С. Котляревський, М. Палієнко та ін.). Постановці питання про необхідність розбудови державного ладу України відповідно до принципу правової держави сприяло усвідомлення суспільством думки про необхідність обстоювання основних прав і свобод людини, підпорядкування держави праву тощо. Такі зміни в суспільній свідомості стали можливими завдяки філософським пошукам і діяльності Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Драгоманова, М. Палієнка, М. Грушевського, Б. Винниченка та ін. Одні з них більше акцентували увагу на праві кожної людини на гідні умови життя, обстоюючи ідею активного втручання держави в соціальні відносини, інші – критиці централізму та обстоюванні ідеї про розвиток місцевого самоврядування. М. Драгоманов обстоював думку про те, що між природним правом, як морально-цін-

нісним регулятором, і правом чинним – «громадянськими законами» має бути «спорідненість», а здобуття державності нерозривно пов'язане з додержанням прав людини. Обґрунтування взаємозв'язку громадянських і природних прав та свобод людини, яке здійснив М. Драгоманов, стало суттєвим оновленням західних ліберальних учень. Він, зокрема, довів, що людина не може відчувати себе по-справжньому вільною тоді, коли пригнічується весь народ. Без задоволення національних прав людини не може бути й мови про свободу і розвиток людської особистості. М. Драгоманов наголошував і на необхідності поділу влади в державі, підкреслюючи, що належний захист прав і свобод людини може забезпечити тільки незалежна судова влада, урівноважена з законодавчою і виконавчою¹.

Ідеї рівності всіх людей від народження, тобто те, що люди мають однакові, зумовлені природою права, які повинні гарантуватися законом виникали та доповнювалися на кожному етапі розвитку людства ще в творах мислителів античності (Платон, Арістотель та ін.). Свій внесок у розвиток уявлень про права людини зробили і представники християнства, які поширювали ідеї рівності й свободи всіх людей незалежно від майнового стану та державної належності. Проте за доби рабовласництва й феодалізму йшлося про боротьбу за права лише відповідно рабовласників та феодалів. Першим досягненням на цьому шляху стала англійська Велика хартія вольностей 1215 р. Вона обмежувала права монарха, захищала права на приватну власність, недоторканість та свободу особистості від абсолютизму.

У самій ідеї законності вже в ті далекі часи було закладено відоме прогресивне начало в упорядкуванні суспільних відносин. У період Нового часу відомі французькі мислителі Ш. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо висунули вимогу законності в протиположності абсолютизму і сваволі поміщиків-дворян.

У Росії ж появу і ствердження терміна «законність» пов'язують з ім'ям Петра I, який своїм Указом від 12 січня 1722 р. створив прокуратуру, наділивши її повноваженнями нагляду за суворим дотриманням законів держави².

Уявлення про законність, які поширювалися монаршою владою Росії, кардинально відрізнялись від тих, які стверджувалися громадянським суспільством. На той час ці уявлення стали чи не класичними у практиці західних країн. У Росії ж, починаючи з Петра I, який вперше в історії російської державності намагався перебудувати суспільство на основі всеохоплюючого законодавства, законність стала розумітися як вираження волі верхів, забезпечення їх інтересів на основі суворого дотримання законів. Результатом насадженої зверху моделі законності стало, як свідчать дослідження правознавців, те, що «...відверте панування свавілля і беззаконня значно частіше спостерігається в Росії, ніж дотримання законності»³.

Володимир Набоков, оцінюючи поширене відношення до законності в царській Росії, писав, що «...неповага до закону, за готовності устами славословити його, просякнута вся адміністрація знизу доверху. Саме останніми роками характеризується якимось зведенням цієї неповаги у принцип, ним якимось красуються, відкрито підкреслюючи, що закони і законність завжди безумовно мають відступати перед вимогами «державної доцільності»⁴.

Очевидно, саме тому в російській дореволюційній юриспруденції отримала певне поширення теорія законності як вимоги до державної влади дотримуватися приписів законодавства.

Англійський юрист Альберт Венн Дайсі (1835–1922) вперше в історії правознавства проаналізував категорію правозаконності. У своїй монографії «Конституційне право» автор визначав правозаконність «як абсолютний авторитет і верховенство чинного законодавства, які протиставляються довільним розпорядженням влади, що виключають не тільки свавілля з боку уряду, а й саму можливість діяти в якихось ситуаціях на свій розсуд». У роботах А. Дайсі поняття правозаконності виступало синонімом поняття «верховенство права». Принципово важливим для розуміння категорії правозаконності є поняття права, сформульоване А. Дайсі. Згідно А. Дайсі право – це «вираження прав людини, яке встановлюється і проведене в життя судами»⁵. Права людини – об'єктивна категорія, «вони виходять за рамки закону, в тому сенсі, що існували до появи законів».

У вітчизняній юриспруденції розуміння правозаконності як вимоги, передусім, до державної влади, прокладає собі шлях у різні способи. Так, О. Ф. Скакун формулює вимоги законності, пов'язуючи їх з діяльністю держави – правотворчою діяльністю, формою і процедурою цієї діяльності, вимогами законності у сфері реалізації (в основному, застосування) права⁶.

Крім того, О. Ф. Скакун зазначає, що принцип верховенства права як явище загальносоціальне за своїм обсягом є більш широким, ніж правова держава і в такому сенсі означає, що право має панувати в громадянському суспільстві, державі, її правовій системі, тобто охоплювати усі сфери життєдіяльності людини, включаючи й міжнародну сферу, а не лише державу.

Верховенство права означає корегування правом відносин між державою, суспільством (його більшістю і меншістю) та людиною, «тримання» держави під контролем суспільства, несуперечливість правової системи.

Верховенство права передбачає *рівну гарантованість основоположних прав і свобод людини* як головного суб'єкта громадянського суспільства; збереження особистої автономії кожної людини, узгодженість її прав з правами інших осіб, соціальних груп і суспільства; реалізацію не лише прав, а й обов'язків; отже, забезпечення функціонування суспільства як громадянського. Без громадянського суспільства не відбудеться правова держава й не здійсниться верховенства права⁷.

Цей підхід завойовує нові позиції у сучасному правознавстві, бо саме в ідеї правозаконності конкретизовано розкрилися ідеали свободи – «...центральної, визначної, як видно зараз, ланки сучасної ліберальної тео-

рії, що поєднується з ідеєю солідарності (і також гуманістичною філософією права), та й всією, слід думати, ліберальної цивілізації з її ідейної, духовної сторони»⁸.

Необхідність наповнення законності саме правовим змістом визначається й тим, що сам собою термін «законність» мало що говорить, він характеризує тільки одну з іманентних властивостей будь-якого права, його загальнообов'язковість – категоричність, доконечність найсуворішого, неухильного дотримання, перетворення в життя діючих юридичних норм – неважливо яких, у тому числі – «революційних» і самих що не є реакційних⁹.

Згідно зі справедливим зауваженням Ф. Хайєка, концепція правозаконності свідомо розроблялась тільки в ліберальну епоху і стала одним із її величніших досягнень, що послужила не тільки щитом свободи, а й відлагодженим механізмом її реалізації¹⁰.

Правовий нігілізм, конфлікт та неузгодженість законів, труднощі правозастосування, недосконалість судової діяльності актуалізують розробку проблеми правозаконності як «інструменту» практичної реалізації правових начал, що формують правопорядок.

Примітивізація конструкції законності фактично позбавляє українських громадян права вимоги зміни чи скасування «правопорушуючих» законів, що обмежують або порушують права людини. Формальна концепція законності сприяє збереженню в українському суспільстві стереотипу «культури скарги», відповідно до якої будь-яка спроба звернення до суду розглядається як щось марне.

Спрощене розуміння законності в рамках догматичної позитивістської концепції значно ускладнює відправлення правосуддя. Стикаючись при вирішенні конкретної справи з «правопорушуючим» законом, судді не мають дієвих важелів для його скасування, в результаті чого виноситься формальне «правопорушуюче» рішення.

За недогматичний підхід до судової діяльності виступав С. Дністрянський. Він писав, що суддя стоїть на стороні права навіть супроти законів, коли «закони стануть в суперечність до норм з організованого правового ладу». Суддя мусить чинити згідно з принципом справедливості навіть тоді, коли виникає конфлікт між законом і справедливістю: держава мусить дати судді право «замінити в таких випадках законотворця та вирішувати згідно з юридичні випадки не по думці старого закону, але так, як вирішив би його законотворець, коли б в часі рішення мав видати норму»¹¹.

Таким чином, з теоретичної і практичної точок зору проблема правозаконності має велике значення та актуальність.

При дослідженні питання правозаконності виникає теоретична проблема, яка стосується «правового» і «неправового» закону. Дана концепція є однією із складових елементів ліберально – юридичного підходу до праворозуміння. Так, В. С. Нерсесянс під правом розуміє загальнообов'язкову систему норм, які відповідають принципу формальної рівності та може співпадати чи не співпадати з формою його вираження – законом. У першому випадку закон вважається правовим, а другому – неправовим. Звідси висновок: загальнообов'язковим є тільки правовий закон¹².

В даному питанні Ю. С. Шемшученко вбачає щонайменше три аспекти. Перший з них стосується структури закону. Її складають норми права, і у цьому значенні кожний закон є актом правовим з усіма наслідками, що з нього випливають.

Другий аспект пов'язаний зі змістом закону. Останній має враховувати загальновизнані принципи права (рівності, справедливості, гуманізму тощо). Але в силу і суб'єктивних і об'єктивних обставин так буває не завжди. В останньому випадку йдеться про неякісні закони.

Говорити про те, що такі закони є «неправовими» можна тільки з певною мірою умовності. Бо для доведення цього потрібні відповідні легітимні структури та процедури.

Однією з них є Конституційний Суд України. Але він дає юридичну оцінку закону не з точки зору його відповідності загальним принципам права, а відповідності Конституції України. У даному випадку йдеться про конституційність чи неконституційність закону. Тільки після визнання цим судом неконституційності того або іншого закону можна без застережень говорити про те, що відповідний закон був «неправовим».

Третій аспект стосується суб'єктивного тлумачення закону у процесі його застосування. Тут концепція «правового і неправового» закону є теоретичним підґрунтям для довільних дій певних політичних сил чи інших суб'єктів правовідносин. Зокрема, під час «помаранчової революції» в Україні деякі гарячі голови закликали не керуватися законами, які, на їх думку, не є правовими.

Абстрактні міркування, які протиставляють «добре» право «поганому» законові, є в своїй основі деструктивними. Вони не тільки підривають повагу до закону, а й суперечать принципам, за яким закон діє до тих пір, поки не буде скасований у встановленому порядку.

Таким чином, концепція «правового і неправового» закону при її зовнішній привабливості страждає своєю невизначеністю. Беззастережне сприйняття її пов'язане із загрозою ерозії законності в країні¹³.

Законність, попри всі історичні метаморфози, залишається саме законністю, порядком, устроєм чи улаштуванням найсуворішого дотримання вираженого в законах, інших юридичних актах діючого позитивного права. А оскільки у сучасному громадянському суспільстві правовий порядок, інакше кажучи, правовий устрій, покликаний виражати законність, ґрунтується на гуманістичному праві, і, отже, передусім, на природних невід'ємних правах людини, то і сам устрій юридичних відносин має набувати свого роду природно-правового характеру. Тобто має ставати настільки обов'язковим та жорстким, як і сама природа¹⁴. Можливо, саме тому знаменитий російський правознавець М. М. Коркунов вважав, що міцний суспільний

порядок передбачає встановлення такого правового порядку, який буде підкорювати собі намагання окремих особистостей з такою ж безумовністю і нещадністю, як закони природи¹⁵.

Сенс правозаконності означає найсуворіше, неухильне втілення в життя не просто будь-яких норм, а начал гуманістичного права, передусім, основних невід'ємних прав людини, а також пов'язаних із ними інших інститутів..., у тому числі загальнодемократичних правових принципів народовладдя, приватного права, незалежного правосуддя. А відтак – реальна побудова на послідовно демократичних гуманістичних началах всієї юридичної системи, всього політико-державного життя¹⁶.

Законність може бути як істинною, такою, яка відповідає «духу», тобто сутності права, так і суто формальною, що зводиться до дотримання будь-яких норм, якщо вони санкціоновані державою. Для першої необхідна наявність певних суспільних, політичних та ідеологічних передумов, необхідна правова культура і повага до права, усвідомлення його необхідності та справедливості, тобто, правовизнання. Для другої все це, в результаті, не обов'язкове і навіть непотрібне¹⁷.

Навряд чи треба говорити, що якість законів має безпосереднє відношення до їх престижу в суспільстві. Адже закон повинен бути не тільки написаний, прийнятий та офіційно опублікований, але й зрозумілий та усвідомлений тим, кому його належить виконувати. При цьому повинен бути зрозумілий саме так, як цього хотів законодавець. Правозастосовувачам повинно бути ясно, як співвідноситься новий закон з раніше виданими, як він вбудовується у загальну систему законодавства, які конкретні дії на виконання нового закону вимагаються від них самих. На жаль, якість нашого законодавства ще далека від бажаного, що аж ніяк не сприяє вирішенню одного з основних на сьогоднішній день завдань: встановлення в країні правового порядку і формування режиму ефективної правозаконності.

¹ Цвік М. В., Петришин О. В., Авраменко Л. В. та ін. / Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2011. – 584 с.

² Ильин А. В. Из истории права: многоуровневый учебник для 10–11 классов / А. В. Ильин, С. А. Морозова. – СПб., 1997. – 457 с.

³ Там само.

⁴ Набоков В. Законность и власть // Новое время. – 1992. – № 32. – С. 57–59.

⁵ Дайси А. В. Основы государственного права Англии. – СПб., 1907. – 658 с.

⁶ Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков: Эспада, 2006. – 840 с.

⁷ Скакун О. Ф. Верховенство права і правова держава: співвідношення понять / Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 841. – С. 10–13.

⁸ Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 1999. – 712 с.

⁹ Там само.

¹⁰ Хайек Ф. Дорога к рабству / Фридрих фон Хайек // Вопросы философии. 1990. – № 11. – С. 123–131.

¹¹ Дністрянський С. С. Загальна наука права і політики // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / Упорядники: В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. редактори В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – С. 395–407.

¹² Нерсесянц В. С. Право // Юридическая энциклопедия. – М., 2001. – С. 789.

¹³ Шемшученко Ю. С. Що є право? // Антологія української юридичної думки: в 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. – Том 10: Загальна теорія держави і права / упорядники: В. Ф. Погорілко, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко; відп. редактори Ю. С. Шемшученко і В. Ф. Погорілко. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. – 946 с.

¹⁴ Алексеев С. С. Вказана праця.

¹⁵ Коркунов Н. М. Лекции в Императорском Александровском Лицее. Общественное значение права / Н. М. Коркунов. – СПб., Типография Р. Голике. – 1892. – 363 с.

¹⁶ Хайек Ф. Вказана праця.

¹⁷ Баскин Ю. Я. Очерки философии права: учеб. пособие / Ю. Я. Баскин. – Сыктывкар: АО «Коми респ. тип.», 1996. – 142 с.

Резюме

Капишин С. М. Проблеми правозаконності в історичному розрізі.

Аналізується співвідношення категорій «законність», «правозаконність» і «правопорядок». Наголошено про необхідність забезпечення прав і свобод людини шляхом зміцнення авторитету закону. Аналізується розвиток ідеї правозаконності в історичному аспекті та дається сучасне тлумачення поняття «правозаконність». Підкреслюється, що сучасному праворозумінню має відповідати модель право законності як системи вимог до діяльності державних органів і посадових осіб.

Ключові слова: право, закон, законність, правозаконність, правопорядок, законопорядок, права людини, свободи людини, верховенство права.

Резюме

Капишин С. Н. Проблемы правозаконности в историческом разрезе.

Анализируется соотношение категорий «законность», «правозаконность» и «правопорядок». Отмечена необходимость обеспечения прав и свобод человека путем укрепления авторитета закона. Анализируется развитие идеи правозаконности в

историческом аспекте и дается современное толкование понятия «правозаконность». Подчеркивается, что современному правопониманию должна соответствовать модель правозаконности как системы требований к деятельности государственных органов и должностных лиц.

Ключевые слова: право, закон, законность, правозаконность, правопорядок, законопорядок, права человека, свободы человека, верховенство права.

Summary

Kapyshin S. Historical profile of challenges of Rule of Law.

The correlation of the categories «legality», «law and order», and «Rule of Law» is analyzed in the article. The need to ensure human rights and freedoms by strengthening the authority of the law is emphasized. Evolution of Rule of Law idea is analyzed, modern interpretation of Rule of Law concept is given. It is underlined that model of Law as a system of requirements to activities of state agencies and public officials must conform to modern legal comprehension.

Key words: right, law, rule of law, legality, law and order, human rights and freedoms, supremacy of law.

Отримано 10.09.2013

УДК 347.96(477)

М. Т. ЛОДЖУК

*Максим Тарасович Лоджук, адвокат, аспірант
Національного університету «Одеська юридична
академія»*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЕФЕКТИВНОЇ СИСТЕМИ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ (НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ЗАКОНОПРОЕКТУ ПРО ЮРИДИЧНІ КЛІНІКИ)

Нині у Верховній Раді України на розгляді у другому читанні знаходиться проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги (реєстраційний № 0926 від 12 грудня 2012 р.), підготовлений народними депутатами України С. В. Ківаловим, Ю. Р. Мірошниченком та П. В. Мельником¹. Автори законопроекту вважають, що закріплення на законодавчому рівні юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної правової допомоги є черговим етапом процесу формування в Україні ефективної системи надання безоплатної правової допомоги, яка б відповідала сучасним правовим реаліям.

Місце та роль юридичних клінік у системі надання безоплатної правової допомоги у своїх наукових працях досліджували: Н. С. Дубчак, М. В. Дулеба, А. О. Галай, В. А. Єлов, Р. С. Кацавець, Х. Г. Колінчук, Ю. І. Матвеева, О. Л. Соколенко, Ю. М. Савелова, М. В. Удод, І. О. Шмарін, В. П. Янишев та ін. Також питання доцільності законодавчого закріплення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги розглядалися в рамках науково-практичних круглих столів на тему: «Юридичні клініки в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Одеса, 28 жовтня 2011 р.) та «Діяльність юридичних клінік України у зв'язку з прийняття Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (м. Київ, 27 січня 2012 р.).

Предметом аналізу праць названих вище учених виступали лише законопроекти, що знаходилися на розгляді у Верховній Раді України шостого скликання. Водночас остання редакція проекту Закону України № 0926 від 12 грудня 2012 р. (після внесення поправок народних депутатів України сьомого скликання) жодному науковому аналізу не підлягала.

Метою цієї статті є аналіз положень проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» щодо визначення статусу юридичних клінік як суб'єктів надання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги (реєстраційний № 0926 від 12 грудня 2012 р.).

Відповідно до положень частини другої ст. 3 Конституції України утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Важливу роль у забезпеченні реалізації, захисту та охорони прав і свобод людини та громадянина в Україні відведено праву особи на правову допомогу, закріпленому у ст. 59 Конституції України. Це право є одним із конституційних, невід'ємних прав людини, що має загальний характер. Закріплення даної норми в Основному Законі нашої держави є гарантією утвердження законності, проте надання безоплатної правової допомоги потребує розробки ефективного механізму її реалізації.

2 червня 2011 р. Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про безоплатну правову допомогу», що стало важливим кроком на шляху забезпечення реалізації конституційного права громадян на правову допомогу².